

Znaczenie *Reguły św. Benedykta z Nursji* w procesie reformy monastycznej w okresie karolińskim na podstawie źródeł prawnych

The Importance of the Rule of Saint Benedict of Nursia
in the Process of the Monastic Reform in the Carolingian Period

Michał Kieling*

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Teologiczny

Abstrakt: Dzieje kultury karolińskiej stanowią ciekawą kartę w historii wczesnośredniowiecznej Europy i posiadają duże znaczenie historyczno-polityczne oraz religijno-społeczne. Źródłem niniejszego opracowania jest polski przekład *Źródeł prawnych do dziejów reformy monastycznej w czasach karolińskich*. W tomie znalazły się tłumaczenia kapitularzy królewskich i cesarskich, statutów synodalnych, innych pism synodalnych, wewnątrzklasztorne teksty normatywne, uzupełnienia *Reguły*, listy oraz zwyczajniki z okresu panowania Karola Wielkiego (768–814) i Ludwika Pobożnego (814–840). Celem podjętych badań jest przedstawienie znaczenia *Reguły św. Benedykta* w procesie reformy monastycznej i unifikacji życia klasztorowego w czasach karolińskich. W pierwszym punkcie artykułu została ukazana geneza odnowy zakonnej w czasach karolińskich. W drugim punkcie przedstawiono rolę *Reguły Benedykta z Nursji* jako wzorca i źródła dla działalności klasztorów. W trzecim punkcie zaprezentowano wpływ Benedykta z Aniane na reformę *vita monastica* w okresie karolińskim.

Słowa kluczowe: *Reguła św. Benedykta z Nursji*, epoka karolińska, monastycyzm karoliński, źródła prawne reformy zakonnej, Benedykt z Aniane

Abstract: The Carolingian culture constitutes an interesting period in early medieval Europe. This period is important from the historical, political, religious and social point of view. The object of the study is the Polish translation of *Źródła prawne do dziejów reformy monastycznej w czasach karolińskich* [Legal resources for the history of the monastic reform in the Carolingian period, translation SM]. The publication is comprised of the translations of the kings' and emperors' capitularies and *statuta synodalia* and other synodal texts, monastic normative texts, supplements to the *Rule*, letters coming from the Reign of Charles the Great (768–814) and Luis the Pious (814–840).

---

* Ksiądz Michał Kieling — prof. UAM dr hab. w Zakładzie Teologii Historycznej na Wydziale Teologicznym UAM; e-mail kielingm@amu.edu.pl. ORCID 0000-0003-2635-7246.

The aim of the study is to present the importance of the *Rule of Saint Benedict* in the process of the monastic reform and the unification of the monastic life in the Carolingian period. In the first part of the article the genesis of the monastic reform in the Carolingian period is presented. Next, the role of the Rule of Saint Benedict of Nursia as an example and a source of the creation of monastic activity is discussed. Finally, the influence of Benedict of Aniane on the reform of *vita monastica* in the Carolingian period is presented.

Keywords: the Rule of Saint Benedict of Nursia, the Carolingian period, the Carolingian monasticism, legal resources of the monastic reform, Benedict of Aniane

Dzieje kultury karolińskiej stanowią ważny etap w historii wczesnośrednio-wiecznej Europy¹. Epoka ta określana jest „karolińskim renesansem” ze względu na jej odniesienia do kultury antycznej, odnowę intelektualno-duchową jak również inicjatywy legislacyjne mające na celu umocnienie państwa i Kościoła². Jednym z istotnych elementów szeroko rozumianej odnowy społeczeństwa była reforma życia monastycznego. Inspiracją do badań nad tematyką *vita monastica* było ukazanie się w ramach serii wydawniczej *Źródła monastyczne* tomu *Źródła prawne do dziejów reformy monastycznej w czasach karolińskich*³. W dziele tym znalazły się przekłady kapitularzy królewskich i cesarskich, statutów synodalnych, pism synodalnych, wewnątrzklasztorne teksty normatywne, uzupełnienia

---

¹ Zob. A. Angenendt, *Karl der Grosse als rex et sacerdos* [w:] *Das Frankfurter Konzil von 794. Kristallisationspunkt karolinischer Kultur*, hrsg. v. R. Berndt, Mainz 1997, s. 255–278; W. Braunfels, *Karl der Grosse, Lebenswerk und Nachleben*; Teil I: *Persönlichkeit und Geschichte*, Düsseldorf 1965; Teil II; B. Beumann, *Das geistige Leben*, Düsseldorf 1965; Teil III; W. Braunfels, H. Schnitzler, *Karolingische Kunst*, Düsseldorf 1968; D.A. Bullough, *Carolingian renewal: sources and heritage*, Manchester 1991; W. Fałkowski, *Wielki Król. Ideologiczne podstawy władzy Karola Wielkiego*, Warszawa 2004; W. Edelstein, *Eruditio et sapientia. Weltbild und Erziehung in der Karolingerzeit. Untersuchungen zu Alcuins Briefen*, Freiburg 1965; A. Guerreau-Jalabert, *La Renaissance carolingienne: modèles culturels, usages linguistiques et structures sociales*, „Bibliothèque de l'École des Chartes” 139 (1981) 1, s. 5–35; M. Kieling, *Terrena non amare sed coelestia. Theologie der Welt in Alcuins Commentaria super Ecclesiasten*, Frankfurt am Main 2021; R. McKitterick, *The Frankish Church and the Carolingian Reforms, 789–895*, Oxford 1977; też, *Carolingian Culture: Emulation and Innovation*, Cambridge 1994; też, *Królestwo Karolingów. Władza — konflikty — kultura 751–987*, tłum. B. Hlebowicz, M. Wilk, Warszawa 2011; E. Patzold, *Die karolingische Renaissance. Beiträge zur Geschichte der Kultur des frühen Mittelalters*, Wien 1925; P. Riché, *Edukacja i kultura w Europie Zachodniej (VI–VIII w.)*, tłum. M. Radożycka-Paoletti, Warszawa 1995; W.T. Treadgold, *Renaissance before the Renaissance: The Cultural Revivals of Late Antiquity and the Middle Ages*, Stanford 1984.

² Zob. *Das Frankfurter Konzil...*, s. 18; M. Kieling, *Terrena...*, s. 107–108; D.A. Sikorski; <https://rezerwat.muzarp.poznan.pl> [dostęp: 7.3.2023].

³ *Źródła prawne do dziejów reformy monastycznej w czasach karolińskich*, tłum. B. Leszkiewicz, A. Pieniądz, red. i oprac. M.T. Gronowski, A. Pieniądz, (*Źródła monastyczne* 95 [dalej: ŻM]), Kraków 2020.

Reguły, listy oraz zwyczajniki z okresu panowania Karola Wielkiego (768–814) i Ludwika Pobożnego (814–840)⁴. Dokumenty te stanowią bazę źródłową niniejszego opracowania, którego celem jest przedstawienie znaczenia i roli *Reguły Benedykta* w procesie reformy monastycznej i unifikacji życia klasztornego w czasach karolińskich. W ramach artykułu przedstawiono genezę odnowy monastycznej, ukazano *Regułę Benedykta* jako źródło i wzorzec reformy oraz przedstawiono rolę Benedykta z Aniane w dziele reformy.

1. Geneza reformy życia monastycznego w okresie karolińskim

Poziom życia klasztornego we wczesnym średniowieczu był zróżnicowany, w zależności od regionu, osobowości opata lub właściciela klasztoru. W VIII w. zauważa się potrzebę reformy życia zakonnego, czego świadectwem jest działalność św. Bonifacego (†754), który zachęcał do reformy i przyjęcia w klasztorach galijskich *Reguły św. Benedykta*⁵. W kolejnych dziesięcioleciach inicjatywa ta przybierała na sile, aby w końcu znaleźć swoją realizację w karolińskim ustawodawstwie królewskim i cesarskim⁶. W procesie tym ważną rolę odegrało otoczenie władcy, które zachęcało go do reform opactw królewskich, stanowiących swego rodzaju zaplecze dla odnowy państwa. Przyczynił się do tego również splot wydarzeń o charakterze polityczno-religijnym. Znaczącą rolę w *renovatio* kultury mieli pochodzący z różnych krajów mnisi, wybitni uczeni i teolodzy, którzy przybyli na dwór Karola Wielkiego. Do kręgu tego należeli: Paulin z Akwilei, Piotr z Pizy, Teodulf z Orleanu, Klaudiusz z Turynu, Prudencjusz z Troyes, Agobard z Lyonu, Benedykt z Aniane, Laidrad z Lyonu i jeden z najwybitniejszych uczonych tamtego czasu iroszkocki mnich Alkuin⁷.

Na rozpowszechnianie *Reguły Benedykta* mieli wpływ również znaczący opaci, czego przykładem jest datowany na koniec lat 80. i początek lat 90. VIII w. *List opata Teodomara do Karola Wielkiego*. Teodomar był pierwszym frankijskim opatem Monte Cassino, sprawującym ten urząd w latach 777/778–796/797⁸. Nadawca pisma nazywa Karola krzewicielem i obrońcą wiary oraz przesyła na prośbę adresata *Regułę ojca Benedykta* przepisaną z kodeksu, który on sam napisał⁹. Opat wyjaśnia najważniejsze zasady benedyktyńskiej reguły, wskazując na kwestie związane z czytaniem Pisma Świętego, śpiewem psalmów, zasadami

⁴ Zob. A. Pieniądz, *Źródła do dziejów karolińskiej reformy monastycznej* (ŻM 95), s. 37–74.

⁵ Bibliografia na temat funkcjonowania i recenzji *Reguły Benedykta* we wczesnym średniowieczu zob. A. Pieniądz, *Karolińska reforma monastyczna jako proces* (ŻM 95), s. 11–12.

⁶ Tamże, s. 15–16.

⁷ Zob. M. Kieling, *Terrena...*, s. 108.

⁸ Zob. *Apparatus criticus*, przypis 2, 5 (ŻM 95), s. 184.

⁹ *List opata Teodomara do Karola Wielkiego*, 2 (ŻM 95), s. 184.

spożywania posiłków i napojów, ubiorem mnichów, normami związanymi z pracą i zasadami życia¹⁰. W zakończeniu pisma znajduje się tekst przyrzeczenia, które składali mnisi ślubujący przestrzegać *Reguły*:

W imię Pańskie. Ja N. w świętym klasztorze świętego męczennika lub wyznawcy N. wedle ustaw błogosławionego Benedykta przyrzekam wobec Boga i świętych aniołów Jego oraz w obecności naszego opata N., że odtąd i na przyszłość pozostanę przez wszystkie dni moje w tym świętym klasztorze i że będę poddany we wszelkim posłuszeństwie, cokolwiek zostałyby mi nakazane. Ja N., to przyrzeczenie złożywszy, własną ręką w obecności świadków je podpisuję i potwierdzam¹¹.

Ślubowanie składane na ręce opata miało formalny charakter i stanowiło deklarację życia zakonnego opartego na *Regule św. Benedykta*. Mnich zobowiązywał się do *stabilitas loci* oraz wszelkiego posłuszeństwa. W kolejnym liście opata Teodomara, którego adresatem był krewny Karola Wielkiego Teodoryk, znajdujemy informację o przesłaniu na potrzeby braci w Galii tekstu *Reguły*¹². W piśmie tym wyjaśniono zasady dotyczące zachowywania oficjum i czytań w klasztorach oraz zwyczaje życia zakonnego¹³.

Jednym ze sztandarowych dokumentów legislacyjnych z okresu panowania Karola Wielkiego jest kapitularz *Admonitio generalis* (789). Dokument składa się z dwóch części zawierających 82 rozdziały: pierwsza część (rozdziały 1–59) została poświęcona porządkowi kościelnemu; druga (rozdziały 60–82) dedykowana jest różnym grupom osób świeckich¹⁴. W dokumencie tym skierowanym do duchowieństwa i osób piastujących godności państwowe władca nazywa siebie pobożnym obrońcą i wspomożycielem Kościoła świętego¹⁵. *Admonitio generalis* wyznacza nowe standardy dotyczące poziomu moralności i wykształcenia, które miały obowiązywać we wspólnotach żyjących według zasad kanonicznych i monastycznych, czego dowodem był statut zobowiązujący do zakładania szkół przy klasztorach i biskupstwach:

Do kapłanów: lecz i tego się domagamy od waszych miłości, ażeby kapłani przyozdabiali swoją służbę dobrymi obyczajami, tak też i inni przestrzegający zasad kanonicznych lub zgromadzenia życia mniszego; usilnie prosimy, aby mieli dobre i cnotliwe obyczaje, tak jak Bóg w Ewangelii nakazał: *tak niech świeci wasze światło*

¹⁰ Tamże, 3–10, s. 185–192.

¹¹ Tamże, 11, s. 192.

¹² *List Teodomara do Teodoryka* 1 (ŻM 95), s. 194.

¹³ Tamże, 2–33, s. 195–204.

¹⁴ Zob. J. Fleckenstein, *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 1, München 1980, s. 156; T. Gędłek, *Funkcja Biblii w „Admonitio generalis”* (ŻM 95), s. 75–83; F.C. Scheibe, *Alcuin und die „Admonitio generalis”*, „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters” 14 (1958), s. 221–229.

¹⁵ *Admonitio generalis* 70, (ŻM 95), s. 126.

przed ludźmi, żeby widzieli wasze dobre uczynki i chwalili Ojca waszego, który jest w niebie. I żeby ich dobre obyczaje przyciągały wielu do służby Bożej i by przyłączały się do nich i stawały ich towarzyszami nie tylko dzieci niewolnej kondycji, lecz także synowie wolnych rodziców. I żeby powstawały szkoły, w których chłopcy będą się uczyli czytać. Aby psalmy, nuty, śpiew, komput, gramatyka w poszczególnych klasztorach lub przy biskupstwach oraz księgi katolickie [były] starannie poprawione, ponieważ często się zdarza, że niektórzy chcą dobrze się modlić do Boga, lecz z powodu niepoprawnych ksiąg czynią to źle¹⁶.

Kapitularz obligował mnichów do życia zgodnego z regułą i ślubami. Kandydaci do klasztoru mieli odbyć nowicjat i być przyjęci po roku próby¹⁷. Przystępujący do stanu duchownego, określanego w dokumencie jako życie kanoniczne, mieli żyć według swojej reguły i podlegać biskupowi¹⁸. Ważnym instrumentem reformy były synody, na których podejmowano kwestie dyscyplinarne i teologiczne. Jednym z ważniejszych zgromadzeń synodalnych było spotkanie biskupów we Frankfurcie nad Menem (794), na którym podjęto tematykę ikonoklazmu i adopcjanizmu¹⁹. W *Konstytucjach synodów w Reisbach, Fryzyndze, Salzburgu* (ok. 800) znajdujemy następującą zachętę:

Napominali zaś podczas tego synodu, żeby żaden z nich, czy to biskup, czy to opat, czy to ksiądz, mnich lub inni słudzy świętego Bożego Kościoła, albo zakonnice, nie ważył się zbaczać z prostej drogi, a ten, kto powinien wieść życie duchowne, niech należycie i wedle reguły bez żadnego odstępstwa zachowuje zasady życia zgodnego z kanonami; ci, którzy złożyli śluby, niech zgodnie ze ślubami przestrzegają zasad życia mniszego²⁰.

Dokumenty legislacyjne wydawane były także w formie kapitularzy (*capitula*), czyli krótkich spisów spraw skierowanych do biskupów i opatów dla wspólnego dobra²¹. W *Kapitularzu o sprawach dotyczących biskupów i opatów* czytamy o odpowiedzialności duchowieństwa za sprawę Kościoła:

Wypada najpierw, żeby duchowni (to jest biskupi i opaci) swoim postępowaniem sami pokazali nam, jak powinni żyć, abyśmy tak pokierowani potrafili poznać, któremu z nich możemy powierzyć dobra czy cokolwiek innego, i abyśmy mogli się dowiedzieć, na ile którykolwiek duchowny (to znaczy biskup, opat albo mnich) oddaje

---

¹⁶ Tamże, s. 130.

¹⁷ Tamże, 71, s. 130–131.

¹⁸ Tamże, s. 131.

¹⁹ Zob. *Das Frankfurter Konzil...*, s. 18–20.

²⁰ *Konstytucje synodów w Reisbach, Fryzyndze, Salzburgu* (800?), 2 (ŻM 95), s. 142.

²¹ *Kapitularz o sprawach dotyczących biskupów i opatów* (811 r.), 1 (ŻM 95), s. 160.

się doczesnym interesom; lub co właściwie należy do tych, o których się mówi, że są pasterzami Kościoła i ojcami klasztorów i którzy takimi być mają²².

W ustawodawstwie z okresu panowania Karola Wielkiego zauważa się wiele inicjatyw legislacyjnych, które miały służyć reformie życia kleru i państwa. Zadanie to powierzono biskupom, opatom i mnichom jako osobom szczególnie odpowiedzialnym za przeprowadzanie zmian.

2. *Reguła Benedykta jako wzorzec*

Reguła Benedykta została napisana przez św. Benedykta z Nursji (ok. 480–547/548) dla klasztoru w Monte Cassino²³, po jego śmierci zaś zyskiwała coraz większe uznanie środowisk monastycznych²⁴. Przez prawie trzy stulecia *Reguła* nie była wprowadzana w sposób autorytatywny, ale rozpowszechniała się obok innych cenionych reguł na Zachodzie dzięki harmonijnemu połączeniu praktycznych przepisów ze wskazaniem duchowymi.

W rozpowszechnieniu biografii Benedykta z Nursji i *Reguły* ważną rolę odegrał papież Grzegorz Wielki (†604), który w *Dialogach* przekazał najważniejsze informacje na temat świętego²⁵. Sam papież był mnichem, który został biskupem i nosił w sobie do końca pragnienie życia monastycznego²⁶. Zainspirowany osobą opata z Monte Cassino przyczynił się do promocji jego *Reguły* oraz zasad życia zakonnego.

W karolińskim prawodawstwie znajdujemy dokumenty świadczące o rosnącym znaczeniu reguły jako wzorca. Pierwsza zachęta do życia według jednej reguły znajduje się w *Kapitularku z Herstalu* (779), gdzie mowa jest o tym, aby w klasztorach męskich i żeńskich obowiązywała jedna reguła dla mnichów i mniszek²⁷. Chociaż w dokumencie nie wskazano żadnej konkretnej reguły, to powyższe postanowienie wyraża zamiar unifikacji życia zakonnego w duchu *regula una*. W *Edykcje królewskich wysłanników* (789) znajduje się zalecenie, aby zmiana dziekanów klasztornych i przeorów dokonywała się według *Reguły*²⁸. Kandy-

²² Tamże, 2 (ŻM 95), s. 161.

²³ Benedykt z Nursji, *Reguła*, tłum. A. Świderkówna [w:] św. Benedykt z Nursji, *Reguła*, św. Grzegorz Wielki, *Dialogi — księga druga*, Kraków 1994; M. Starowiejski, J.M. Szymusiak, *Nowy słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 2016.

²⁴ Zob. M. Kieling, *Wkład monastycyzmu benedyktyńskiego w proces tworzenia chrześcijańskiej Europy*, „Teologia Patrystyczna” 8 (2011), s. 157–173.

²⁵ Grzegorz Wielki, *Dialogi* III, 38, 3, tłum. E. Czerny, A. Świderkówna, (ŻM 23), Kraków 2000, s. 277.

²⁶ Zob. A. Vogüé, *Wstęp*, tłum. D. Stanicka-Apostoł [w:] tamże, s. 60–61.

²⁷ *Kapitulark z Herstalu* (marzec 779 r.), 3 (ŻM 95), s. 125.

²⁸ *Edykt dla królewskich wysłanników*, 5 (ŻM 95), s. 132.

daci przychodzący do klasztoru mieli być badani zgodnie z jej postanowieniami, aby nikt nie został przymuszony do złożenia przyrzeczenia²⁹. Mnichów miały obowiązywać prawa zgodne z *Regułą*, a nie z prawem świeckim³⁰. Dokumentem, w którym po raz pierwszy *expressis verbis* została wymieniona *Reguła Benedykta* są *Statuty synodu we Frankfurcie (794)*³¹. *Statuty Konstytucji synodów w Reischbach, Fryzynie i Salzburgu* (ok. 800) nakazywały, aby mnisi żyjący w klasztorach postępowali, jak stanowi powyższa reguła³². Nowicjusze przychodzący do klasztoru mieli być wybadani i swoim postępowaniem zaświadczyć, że żyją według benedyktyńskich zasad³³.

W ostatnich latach panowania Karola Wielkiego zauważa się intensyfikację działań mających na celu unifikację życia monastycznego. *Statuty synodu w Moguncji (813)* nakładają na opatów obowiązek wprowadzenia *Reguły* w swoich klasztorach:

Zobowiązujemy opatów, aby — wedle nauki świętej Reguły Benedykta — stale żyli ze swoimi mnichami tak, jak w obecności nas wszystkich przyobiecali ci, którzy uczestniczyli w tym synodzie, na ile pozwoli ludzka słabość. A ponadto postanawiamy, jak mówi święta Reguła, żeby klasztor, gdzie to możliwe, był zarządzany przez dziekanów, ponieważ przeorzy często popadają w pychę i w diabelską pułapkę³⁴.

Należy zauważyć, że w dokumencie tym po raz pierwszy zostały wymienione opatki oraz klasztory żeńskie. Według statutów zakonnic, które złożyły profesję na *Regułę Benedykta*, powinny ją zachowywać³⁵. *Statuty synodu w Châlon-sur-Saône (813)* zobowiązywały wszystkie klasztory znajdujące się w regionie, aby żyły według benedyktyńskich zasad:

Co do opatów i mnichów to krótko postanawiamy, aby wszystkie klasztory regularne założone w tych prowincjach żyły wedle Reguły św. Benedykta; zasady św. Benedykta mają we wszystkim stanowić dla nich wskazówkę, jak powinni żyć. Niech będzie dokładnie sprawdzane, gdzie żyje się wedle tej Reguły, a gdzie się od niej odstępuje. I niech starają się żyć według Reguły tego świętego męża ci, którzy wobec świadków się zobowiązali, by tak żyć³⁶.

Statuty synodu w Tours (813) zobowiązywały klasztory, w których była pierwotnie przestrzegana *Reguła Benedykta*, a przez zaniedbanie lub opieszałość zo-

²⁹ Tamże, 11, s. 134.

³⁰ Tamże, 16, s. 134.

³¹ *Statuty synodu we Frankfurcie (794 r.)*, 11, 13, 14, 16 (ŻM 95), s. 136–137.

³² *Konstytucje synodów w Reischbach, Fryzynie, Salzburgu*, 19 (ŻM 95), s. 139.

³³ *Postanowienie synodalne biskupów z rozkazu pana Karola* (ŻM 95), s. 147.

³⁴ *Statuty synodu w Moguncji*, 11 (ŻM 95), s. 169.

³⁵ Tamże, 13, s. 170.

³⁶ *Statuty synodu w Châlon-sur-Saône* 22 (ŻM 95), s. 175.

stała ona zaniechana, aby do niej powróciły. Synod nakładał na przełożonych obowiązek przywrócenia sposobu życia opartego na zasadach reguły benedyktyńskiej³⁷. Przykładem porządkowania życia klasztornego jest *Kapitularz mantuański*:

Chcemy, żeby klasztory tak męskie, jak żeńskie, które już wcześniej miały regułę, a które pozostają pod naszą władzą, rządziły się i żyły według reguły. A jeśli wyjdzie na jaw, że opat lub opatka żyją w sposób nieuporządkowany bez reguły, to jeśli po upomnieniu nie będą chcieli się poprawić, niech zostaną usunięci, a z tego zgromadzenia zostanie wybrany opat lub opatka — jeśli znajdzie się ktoś godny; w innym wypadku — skądinąd. I w przypadku klasztorów królewskich tak samo³⁸.

Dużą popularność w środowiskach monastycznych posiadały zwyczajniki — pisma normujące zwyczaje w formie lakonicznych zasad życia dla mnichów. Najstarsze z nich pochodzą z IX i X w. ze wschodniej części cesarstwa karolińskiego³⁹. Zwyczajnik zatytułowany *Napomnienie I* składa się z kilku związanych rozdziałów: o nokturnach, o prymie i kapitule, o pracy, zachęty do dobrego, o posiłkach, o wieczornym czytaniu i komplecie⁴⁰. *Napomnienie II* jest tekstem z przeznaczeniem dla klasztoru żeńskiego i zawiera następujące rozdziały: o nokturnach, o prymie, tercji, mszy i kapitule, o przerwie, sekście, mszy i posiłku, o różnicach w porządku dnia w porze jesiennej, o posiłku, o odpoczynku popołudniowym, nonie i pracy ręcznej, zachęty do dobrego, o czytaniu i komplecie⁴¹. Podobne zasady dotyczące życia mnichów znajdują się również w *Zwyczajnikach z Monte Cassino*⁴².

Punktem kulminacyjnym karolińskiej reformy monastycznej były pierwsze lata panowania Ludwika Pobożnego. W latach 816 i 817 odbywały się synody, podczas których zapadły ważne decyzje, potwierdzające supremację *Reguły Benedykta* jako jedynej obowiązującej wspólnoty mnisze na terenie cesarstwa⁴³. Statuty I synodu akwizgrańskiego ogłoszone 23 sierpnia 816 r. w pałacu akwizgrańskim zostały przyjęte przez biskupów i opatów razem z „niezliczonymi mnichami”⁴⁴. Trzy pierwsze statuty tego synodu podkreślają znaczenie reguły benedyktyńskiej:

³⁷ *Statuty synodu w Tours* (813 r.) 25 (ŻM 95), s. 180.

³⁸ *Kapitularz mantuański I* (ŻM 95), s. 181.

³⁹ Zob. *Nota tłumacza* (ŻM 95), s. 205.

⁴⁰ *Napomnienie I* (ŻM 95), s. 205–218.

⁴¹ *Napomnienie II* (ŻM 95), s. 219–233.

⁴² *Zwyczajnik z Monte Cassino I* (ŻM 95), s. 233–237; *Zwyczajnik z Monte Cassino II* (ŻM 95), s. 237–241.

⁴³ Zob. A. Pieniądz, *Karolińska reforma...*, s. 27.

⁴⁴ *Statuty I Synodu Akwizgrańskiego* (816 r.), (ŻM 95), s. 273.

1. Opaci zaraz, gdy tylko powrócą do swoich klasztorów, niech czytają całą Regułę, wyjaśniając ją słowo po słowie i rozważnie. I zrozumiawszy, niech wraz ze swoimi mnichami starają się, z pomocą Pana, skutecznie wypełniać jej zalecenia. 2. Wszyscy mnisi, którzy mogą, niech uczą się Reguły na pamięć. 3. Niech mnisi celebryją liturgię według tego, co się zawiera w Regule świętego Benedykta⁴⁵.

W *Komentarzu do postanowień I synodu akwizgrańskiego*, określanych również jako *Statuty z Murbach* znajduje się interesujący komentarz do powyższych statutów⁴⁶. Pierwszy zobowiązywał opatów po powrocie do swoich klasztorów do omówienia we wspólnocie każdego słowa *Reguły*:

Owo wypełnianie nie może ograniczać się do jakiegoś przedziału czasu, jak to jest z omawianiem, lecz powinno odbywać się przez całe nasze życie na dwa sposoby: bądź przez spełnianie za Bożą pomocą naszych ślubów, bądź przez naprawianie błędów karami zgodnymi z Regułą, jeśli przez skryte przewinienia staliśmy się tej świętej Reguły zdrajcami⁴⁷.

Drugi statut nakazywał, aby mnisi uczyli się reguły na pamięć i w ten sposób mieli ją wyrzytą w sercu. Nie wszyscy byli jednak do tego zobowiązani, lecz dotyczyło to wybranych osób. Niektórzy mnisi ze względu na wiek lub słaby wzrok mieli nauczyć się na pamięć określonych dziesięciu rozdziałów reguły, aby potrafili je wyrecytować przy zamkniętej księdze. Natomiast ci, którzy nie byli w stanie nauczyć się na pamięć poszczególnych rozdziałów reguły lub ich przeczytać, mieli jej słuchać i zachowywać w umyśle⁴⁸. Mnisi byli zobowiązani do formacji duchowo-intelektualnej, która polegała na zgłębianiu znajomości Pisma Świętego i poznawaniu tradycji Kościoła:

Gdzie także dodano, aby nie pomijać żadnego z braci, by każdy w odpowiednim czasie był zajęty jakąś formą medytacji Słowa Bożego: na przykład, żeby uczniowie, gdy już wyuczą się na pamięć psalmów, pieśni, hymnów, Reguły i po tekście Reguły lekcjonarza, od czasu do czasu zgłębiali, czytając, pod okiem przysłuchujących się magistrów historię Bożej mocy i ją głoszących, wyjątki z Ojców i ich żywoty. A gdy się już w tym dobrze wprawią, niech przejdą do sztuki literackiej i dzieł duchowych. Ci, którzy — przyszedłszy ze świata — nie posiadają znajomości liter, po nauczaniu się niech nie przestają się uczyć: najpierw Modlitwy Pańskiej, potem Symbolu Apostolskiego i dalej Siedmiu Psalmów Pokutnych, i reszty po nich, jak długo starczy życia i sił⁴⁹.

⁴⁵ Tamże, 1, s. 273–274.

⁴⁶ *Komentarz do postanowień I Synodu akwizgrańskiego II (Acta praelimianaria II)*, tzw. *Statuty z Murbach* (ŻM 95), s. 283–294.

⁴⁷ Tamże, s. 284.

⁴⁸ Tamże, s. 284–285.

⁴⁹ Tamże, s. 285.

W komentarzu do trzeciego kanonu wskazano, aby wszyscy odprawiali oficjum według ustanowień Benedykta⁵⁰. Kwestia ta została wyjaśniona w następujący sposób:

Zatem niech wszystkie godziny kanoniczne, tak nokturny wigilii, jak godziny w ciągu dnia, wyjąwszy kompletę, kończą się antyfonami. Hebdomadarze, czytając w refektarzu lekcje w poszczególne godziny kanoniczne odpowiadające właściwemu czasowi, niech w kościele recytują to, czego się nauczyli na pamięć. Podobnie lekcje z Proroków, które należy śpiewać w okresie letnim w nokturnach, niech będą bez przestanku odczytywane zgromadzonym w trzech godzinach kanonicznych: nokturnach, matutinum i niesporach. Psalmi niech śpiewają wedle porządku, bez pośpiechu i strzegąc podziału na określone wersety. Modlitwy, które kapłan recytuje, niech będą przez niego wypowiedane aż do miejsca podziału wersetów, a zgromadzenie niech odpowie tak, jak należy. Psalm 50. ma być odmawiany przez obydwie chóry na zmianę bez pomieszania i jakiegokolwiek przerywania. Tak samo Kyrie eleison niech śpiewają, stojąc, po kolei⁵¹.

Statuty II synodu akwizgrańskiego zostały ogłoszone w pałacu cesarskim 10 lipca 817 r. Podobnie jak stało się w wypadku poprzedniego synodu opaci oraz mnisi po naradzie jednomyślnie uchwalili, że kanony synodalne mają być nienaruszenie przestrzegane⁵². W aktach prawnych przypadających na początek panowania Ludwika Pobożnego zauważa się więc intensyfikację działań na rzecz unifikacji zasad życia klasztornego w całym cesarstwie. Przykładem tego są *Capitula notitiarum*, które zobowiązywały do starannego wypełniania nakazów *Reguły* i postanowień synodów, tak aby w całym państwie nie było żadnych różnic w sprawach dotyczących profesji mniszej. Wyjątkiem była jedynie sytuacja niemożności wprowadzenia tych zasad, którą mieli sprawdzić posłowie z największą starannością⁵³. Kolejnym dokumentem, w którym znajdujemy akty prawne o wprowadzaniu *regula una* jest *Kapitularz Lotara I o nadzorowaniu klasztorów* (po 817). Lotar, najstarszy syn Ludwika Pobożnego, jako cesarz rzymski (817–855) kontynuował reformę kościelną. W kapitularzu znajdują się cztery wskazówki przeznaczone dla wizytatorów. Pierwsza zobowiązywała opatów, aby przebywali kilka dni i kilka nocy w klasztorze w celu poznania sposobu życia braci i funkcjonowania wspólnoty⁵⁴. Druga wskazówka dotyczyła spostrzeżenia, że jeśli sam opat niedbale wypełniał swoje obowiązki lub wiązało się to z jego braćmi, to należało ich napomnieć zgodnie z *Regułą*. Trzecia dotyczyła

---

⁵⁰ Tamże.

⁵¹ Tamże.

⁵² *Statuty II Synodu Akwizgrańskiego* 1–43 (ŻM 95), s. 295–300.

⁵³ *Capitula notitiarum* (ŻM 95), s. 300.

⁵⁴ *Kapitularz Lotara I o nadzorowaniu klasztorów* 1 (ŻM 95), s. 305.

kwestii sporu odnoszącego się do jakiegoś punktu *Reguły*. Jeśli bracia nie mogli go rozwiązać, to należało powiadomić o tym synod, a decyzje pozostawić władzy biskupów. Wizytatorzy nie mieli dokonywać przemocą żadnych radykalnych zmian we wspólnocie⁵⁵. Czwarta wskazówka tyczyła odkrycia szkodliwych zwyczajów w klasztorach; w takim wypadku należało powiadomić odpowiednie władze⁵⁶.

Unifikacja życia zakonnego na terenie cesarstwa obejmowała swoim zasięgiem coraz więcej klasztorów, czego świadectwem jest *List Grimalda i Tattona do Reginberta* (ok. 817)⁵⁷. Grimald jest uważany za kapelana Ludwika Niemieckiego i opata klasztoru w Sankt Gallen, natomiast Tatton był opatem klasztoru w Reichenau⁵⁸. W piśmie znajduje się informacja o przesłaniu *Reguły Benedykta*: „Zadbaliśmy, by nie brakło w niej ani jednej myśli, ani jednej sylaby, ani jednej litery zapisanej przez tegoż Ojca. Przepisana została z tego egzemplarza, który z kolei skopiowano z tego samego rękopisu, który błogosławiony Ojciec swoimi własnymi rękoma zechciał napisać ku zbawieniu wielu dusz”⁵⁹. W liście uwidacznia się troska o zgodność dokumentu z oryginałem i tak charakterystyczne dla karolińskiej kultury piśmienniczej *correctio* tekstu, który miał stanowić wzorzec dla życia klasztornego.

Potwierdzenie tego, że *Reguła Benedykta* obowiązywała w całym cesarstwie, znajdujemy w *Liście dwóch mnichów do nieznanego z imienia opata Reichenau*⁶⁰. W piśmie skierowanym prawdopodobnie do opata Heito znajduje się informacja o przesłaniu dwunastu rozdziałów zawierających najważniejsze zasady życia zgodnego z regułą: „Oby się nie zdarzyło, że gdy przybędą mnisi żyjący zgodnie z Regułą, którzy z rozkazu cesarskiego we wszystkich klasztorach naszego ludu mają wprowadzać porządki Reguły, gdziekolwiek byłaby taka potrzeba, znaleźli Was nieprzygotowanym do nauczania tego, czego pewną część zawierają poniższe rozdziały”⁶¹.

3. Wkład św. Benedykta z Aniane

Reformy monastycyzmu karolińskiego nie sposób wyobrazić sobie bez wpływowej postaci Benedykta z Aniane, który już przez siebie współczesnych został

⁵⁵ Tamże, 3, s. 305–306.

⁵⁶ Tamże, 4, s. 306.

⁵⁷ *List Grimalda i Tattona do Reginberta* (ok. 817 r.) (ŻM 95), s. 307–308.

⁵⁸ Zob. *Apparatus criticus*, przypis 2, 3 (ŻM 95), s. 307.

⁵⁹ *List Grimalda i Tattona do Reginberta* (ok. 817 r.) (ŻM 95), s. 308.

⁶⁰ *List dwóch mnichów do nieznanego z imienia opata Reichenau (Capitula in Avuam directa)* 1–12 (ŻM 95), s. 310–315.

⁶¹ Tamże, s. 310.

nazwany „drugim Benedyktem”⁶², w odróżnieniu od Benedykta z Nursji⁶³. Urodzony w 750 r. w Septymanii jako syn komesa Aigulfa z Maguelonne miał na imię Witiza. Wychowany został na dworze Pepina Małego (714–768), a następnie Karola Wielkiego. W 773 r. brał udział z władcą w wyprawie do Lombardii, a po powrocie wstąpił do klasztoru Saint-Seine k. Dijon. Po pięciu latach, kiedy mnisi wybrali go opatem, powrócił w rodzinne strony i w posiadłości rodzinnej Aniane założył klasztor, który był pierwotnie oparty na regule Pachomiusza i Bazylego Wielkiego⁶⁴. Jednakże zbyt surowe zasady życia mniszego zniechęcały wielu kandydatów. Dopiero po wprowadzeniu *Reguły Benedykta* liczba mnichów zaczęła wzrastać i w kulminacyjnym momencie wynosiła 300 osób⁶⁵. Sława akwitańskiego opactwa przyciągnęła uwagę cesarza. Na jego prośbę w 814 r. Benedykt opuścił Aniane i przeniósł się do Akwizgranu. Cesarz ufundował opactwo w Inda (Kornelimünster), które miało stać się modelowym domem reformy⁶⁶.

Następca Karola powierzył Benedyktowi reformę opactw akwitańskich, mianując go swoim pełnomocnikiem do przeprowadzenia reformy zakonnej. Z czasem władca rozciągnął jego uprawnienia na całe cesarstwo z wyjątkiem Italii⁶⁷. Jego działalność oraz komentarze do *Reguły* przyczyniły się do stworzenia jednolitej wykładni funkcjonowania wspólnot zakonnych⁶⁸.

Dzieło opata z Aniane zatytułowane *Liber ex regulis diversorum Patrum collectus* zaginęło, ale zostało zrekonstruowane na podstawie dwóch tekstów: *Corpus Regularum*⁶⁹ napisanego w czasie, kiedy Benedykt żył w Akwizgranie, i *Concordia Regularum*, w którym autor skomentował *Regułę Benedykta z Nursji* tekstami z wydanych przez siebie reguł⁷⁰. W *Ordo diurnus* używanym w klaszto-

⁶² *Capitula qualiter* — „drugi Benedykt” (ŻM 95), s. 324.

⁶³ Podstawową literaturę o jednym i drugim zebrał M. Derwich, zob. *Monastycyzm benedyktyński w średniowiecznej Europie i Polsce. Wybrane problemy* (Acta Universitatis Wratislaviensis, 2019, Historia, 135), Wrocław 1998, s. 110–114.

⁶⁴ Zob. H. Fros, *Benedykt z Aniane*, Encyklopedia Katolicka, t. 2, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszuk, Z. Sułowski, Lublin 1976, kol. 226.

⁶⁵ Zob. D. Geuenich: *Anmerkungen zur sogenannten „anianischen Reform“* [w:] *Mönchtum, Kirche, Herrschaft 750–1000. Festschrift für Josef Semmler zum 65. Geburtstag*, hrsg. v. D. Bauer, Sigmaringen 1998, s. 99–112.

⁶⁶ Zob. M. Derwich, *Benedykt z Aniane i jego dzieła: uwagi na marginesie nowej edycji „Concordia regularum”*, „Studia Źródłoznawcze” 39 (2001), s. 167–169.

⁶⁷ Zob. H. Fros, *Benedykt...*, kol. 225–226.

⁶⁸ Na temat wkładu Benedykta z Aniane w reformę monastyczną zob. A. Pieniądz, *Karolińska reforma...*, s. 27–30; G. Ziegler, *Benedikt von Aniane: Mönch und Reformier*, Münsterschwarzach 2016; P. Engelbert, *Benedikt von Aniane und die karolingische Reichsidee*, „Studia Anselmiana” 103 (1990), s. 67–103; J. Kaffanke, *Benedikt von Nursia und Benedikt von Aniane: Karl der Große und die Schaffung des „Karolingischen Mönchtums“*, Beuron 2016.

⁶⁹ Benedykt z Aniane, *Corpus Regularum* (PL 103, 393–665), tłum. W. Stawiszyński, (ŻM 50), Kraków–Tyniec 2013, s. 95–101, 111–113.

⁷⁰ Benedykt z Aniane, *Concordia Regularum* (PL 103, 703–1380).

rze w Inda znajduje się napisany po śmierci reformatora w 821 r. jego żywot autorstwa Ardo. Biograf ten opisuje jego twórczość literacką w następujący sposób:

[...] Stworzył jedną księgę z zebranych reguł różnych ojców, tak że na pierwszym miejscu była umieszczona Reguła św. Benedykta. Nakazał czytać ją zawsze podczas porannego zgromadzenia. Uczynił to znów, aby pokazać kłótliwym, że św. Benedykt nie napisał niczego, co byłoby błahe i próżne, a jego Reguła wspiera się na innych. Ułożył też inną książkę z wybranych sentencji z innych reguł. Zrobił to tak, że najpierw jest sentencja ze św. Benedykta, a potem roztropnie dołączone są do niej inne o podobnej treści. Nadał jej tytuł *Concordia regularum*. Inną książkę ułożył z homilii świętych doktorów, wygłoszonych ku zbudowaniu mnichów. Opracował ją i polecił zawsze czytać podczas wieczornych zgromadzeń⁷¹.

Capitulare monasticum stał się obowiązujący w całym cesarstwie. Ten pierwszy autorytatywny komentarz do *Reguły* zyskał aprobatę papieża i miał być wprowadzony we wszystkich klasztorach⁷². Biograf przedstawia Benedykta jako wielkiego reformatora życia zakonnego i mnicha rozmiłowanego w *Regule Benedykta*:

Poświęcił się zaś z całego serca badaniu Reguły św. Benedykta i by móc dogłębnie ją poznać, obchodził klasztory i wypytywał wszystkich więcej wiedzących o to, czego nie wiedział. Gromadził też reguły wszelkich świętych mężów, jakie tylko mógł znaleźć. Nauczał pożytecznego prawa i zdrowych obyczajów monastycznych. Przekazał je swoim mnichom do zachowywania. Ustanowił śpiewaków, przyuczał lektorów, miał nauczycieli gramatyki i biegłych w nauce Biblii, z których niektórzy potem zostawali biskupami. Zgromadził ogrom ksiąg. Zebrał cenne szaty kościelne, srebrne kielichy wielkich rozmiarów i srebrne pateny. Troszczył się o wszystko, co jest konieczne do służby Bożej, i nabywał to z wielką troską. Stał się w ten sposób znany wszystkim, a sława jego świętości dotarła do dworu i uszu króla⁷³.

Z pisma dowiadujemy się, że cesarz ustanowił Benedykta zwierzchnikiem wszystkich klasztorów w królestwie, aby we Francji wprowadził „zdrowe wzorce”. Celem reformy było wprowadzenie porządku, aby wszystkie wspólnoty zakonne żyły według jednej reguły i zachowywały te same zwyczaje. Benedykt odwiedzał klasztory, zatrzymując się na wiele dni, spotykał się z mnichami i wyjaśniał im na nowo *Regułę Benedykta*⁷⁴. Według jego biografów to dzięki Benedyk-

⁷¹ *Zwyczajnik św. Benedykta (Ordo diurnus)* (ŻM 95), s. 323.

⁷² Tamże.

⁷³ Tamże, s. 317.

⁷⁴ Tamże, s. 318–319.

towi została przywrócona jedność we wszystkich klasztorach oraz nakazano im „aby zachowywały jednakową miarę picia, jedzenia, czuwania i śpiewu”⁷⁵.

Napisany po śmierci Benedykta z Aniane *Capitula qualiter* podkreśla jego zasługi dla odnowy, której fundamentem było gorliwe przestrzeganie świętej Reguły. Należy zauważyć, że wskutek sytuacji politycznej, konfliktów i podziałów w rodzinie cesarskiej jak również uwarunkowań społecznych proces reformy zdecydowanie został spowolniony. Z perspektywy czasu działalność Benedykta z Aniane trzeba ocenić pozytywnie, ponieważ przyczyniła się ona do utrwalenia *Reguły Benedykta* w monastycyzmie zachodnim. Jego determinacja i wysiłek reformistyczny zasługują na uznanie⁷⁶.

Podsumowanie

Kultura karolińska przyczyniła się do ukształtowania zrębów cywilizacji europejskiej. Ważnym jej ogniwem było odnowienie idei chrześcijańskiego imperium, które opierało się na dwóch potęgach: *regnum* i *sacerdotium*. Jednym z elementów reformy państwa i Kościoła był proces włączenia duchowieństwa (biskupów, opatów, prezbiterów, mnichów) w dzieło reformy religijno-społecznej. Do szczególnej odpowiedzialności za „świat” zostały pociągnięte opactwa i klasztory, które stanowiły swego rodzaju centra reformy. Unifikacja życia zakonnego dokonywała się przez inicjatywy legislacyjne, które przypadły na okres panowania Karola Wielkiego i Ludwika Pobożnego. Źródła prawne z tego czasu ukazują szczególną rolę w procesie reformy życia zakonnego *Reguły Benedykta*. Unifikacja życia zakonnego miała służyć umocnieniu jedności cesarstwa i Kościoła. Szczególne miejsce w gronie reformatorów zajmował Benedykt z Aniane, który dzięki swojej działalności przyczynił się do wielu legislacyjnych inicjatyw i odnowy życia monastycznego opartej na *Regule Benedykta*. Chociaż supremacja benedyktyńskiej reguły nie stała się powszechna, to należy podkreślić, że jej idee i duch dzięki ponadczasowemu charakterowi przetrwały próbę czasu i przyczyniły się do wielu późniejszych impulsów w dziejach zachodniego monastycyzmu.

Bibliografia

Źródła

- Benedykt z Aniane, *Concordia Regularum* (PL 103, 703–1380).
Benedykt z Aniane, *Corpus Regularum* (PL 103, 393–665); tłum. W. Stawiszyński, (Źródła Monastyczne 50), Kraków–Tyniec 2013, s. 95–101, 111–113.

⁷⁵ Tamże, s. 319.

⁷⁶ Zob. A. Pieniądz, *Karolińska reforma...*, s. 32–33.

- Benedykt z Nursji, *Regula*, tłum. A. Świderkówna [w:] Św. Benedykt z Nursji, *Regula*, św. Grzegorz Wielki, *Dialogi — księga druga*, Kraków 1994.
- Grzegorz Wielki, *Dialogi*, tłum. E. Czerny, A. Świderkówna, (Źródła Monastyczne 23) Kraków 2000.
- Źródła prawne do dziejów reformy monastycznej w czasach karolińskich*, tłum. B. Leszkiewicz, A. Pieniądz, red. i oprac. M.T. Gronowski, A. Pieniądz, (Źródła Monastyczne 95), Kraków 2020.

Opracowania

- Angenendt A., *Karl der Grosse als rex et sacerdos* [w:] *Das Frankfurter Konzil von 794. Kristallisationspunkt karolinischer Kultur*, hrsg. v. R. Berndt, Mainz 1997, s. 255–278.
- Bonnerue P., *Saint Benoît d'Aniane, réformateur monastique de l'empire carolingien* [w:] *12e Centenaire de la fondation de l'ordre des Bénédictins*, 6 juillet 1996, Aniane 1999, s. 75–90.
- Braunfels W., *Karl der Grosse, Lebenswerk und Nachleben*; Teil I: *Personlichkeit und Geschichte*, Düsseldorf 1965; Teil II; B. Beumann, *Das geistige Leben*, Düsseldorf 1965; Teil III; W. Braunfels, H. Schnitzler, *Karolingische Kunst*, Düsseldorf 1968.
- Bullough D.A., *Carolingian renewal: sources and heritage*, Manchester 1991.
- Das Frankfurter Konzil von 794. Kristallisationspunkt karolinischer Kultur*, hrsg. v. R. Berndt, Mainz 1997.
- Derwich M., *Benedykt z Aniane i jego dzieła: uwagi na marginesie nowej edycji „Concordia regularum”*, „Studia Źródłoznawcze” 39 (2001), s. 167–169.
- Derwich M., *Monastycyzm benedyktyński w średniowiecznej Europie i Polsce. Wybrane problemy*, (Acta Universitatis Wratislaviensis, 2019, Historia, CXXXV), Wrocław 1998, s. 110–114.
- Edelstein W., *Eruditio et sapientia. Weltbild und Erziehung in der Karolingerzeit. Untersuchungen zu Alcuins Briefen*, Freiburg 1965.
- Engelbert P., *Benedikt von Aniane und die karolingische Reichsidee*, „Studia Anselmiana” 103 (1990), s. 67–103.
- Fałkowski W., *Wielki Król. Ideologiczne podstawy władzy Karola Wielkiego*, Warszawa 2004.
- Fleckenstein J., *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 1, München 1980.
- Fros H., *Benedykt z Aniane*, Encyklopedia Katolicka, t. 2, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski, Lublin 1976, kol. 225–226.
- Gędłek T., *Funkcja Biblii w Admonitio generalis* [w:] *Źródła prawne do dziejów reformy monastycznej w czasach karolińskich*, tłum. B. Leszkiewicz, A. Pieniądz, red. i oprac. M.T. Gronowski, A. Pieniądz, (Źródła Monastyczne 95), Kraków 2020, s. 75–83.
- Geuenich D., *Anmerkungen zur sogenannten „anianischen Reform”* [w:] *Mönchtum, Kirche, Herrschaft 750–1000. Festschrift für Josef Semmler zum 65. Geburtstag*, hrsg. v. D. Bauer, Sigmaringen 1998, s. 99–112.
- Guerreau-Jalabert A., *La Renaissance carolingienne: modèles culturels, usages linguistiques et structures sociales*, „Bibliothèque de l'École des Chartes” 139 (1981), s. 5–35.
- Kaffanke J., *Benedikt von Nursia und Benedikt von Aniane: Karl der Große und die Schaffung des „Karolingischen Mönchtums”*, Beuron 2016.
- Kieling M., *Terrena non amare sed coelestia. Theologie der Welt in Alcuins Commentaria super Ecclesiasten*, Frankfurt am Main 2021.

- Kieling M., *Wkład monastycyzmu benedyktyńskiego w proces tworzenia chrześcijańskiej Europy*, „Teologia Patrystyczna” 8 (2011), s. 157–173.
- Köhler J., *Mönche als Gelehrte und Beamte? Ein Versuch zur Reformwerk von Benedikt von Aniane (750–821)* [w:] *Literaten — Kleriker — Gelehrte. Zur Geschichte der Gebildeten im vormodernen Europa*, hrsg. v. R.W. Keck, E. Wiersing, K. Wittstadt, (Beiträge zur Historische Bildungsforschung 15), Köln 1996.
- McKitterick R., *Carolingian Culture: Emulation and Innovation*, Cambridge 1994.
- McKitterick R., *Królestwa Karolingów. Władza — konflikty — kultura 751–987*, tłum. B. Hlebowicz, M. Wilk, Warszawa 2011.
- McKitterick R., *The Frankish Church and the Carolingian Reforms, 789–895*, Oxford 1977.
- Narberhaus J., *Benedikt von Aniane. Werk und Persönlichkeit*, (Beiträge zur Geschichte des alten Mönchtums und des Benediktinerordens 16), Münster 1930.
- Patzeld E., *Die karolingische Renaissance. Beiträge zur Geschichte der Kultur des frühen Mittelalters*, Wien 1925.
- Pieniądz A., *Karolińska reforma monastyczna jako proces* [w:] *Źródła prawne do dziejów reformy monastycznej w czasach karolińskich*, tłum. B. Leszkiewicz, A. Pieniądz, red. i oprac. M.T. Gronowski, A. Pieniądz, (Źródła Monastyczne 95), Kraków 2020, s. 11–36.
- Pieniądz A., *Źródła do dziejów karolińskiej reformy monastycznej* [w:] *Źródła prawne do dziejów reformy monastycznej w czasach karolińskich*, tłum. B. Leszkiewicz, A. Pieniądz, red. i oprac. M.T. Gronowski, A. Pieniądz, (Źródła Monastyczne 95), Kraków 2020, s. 37–74.
- Riché P., *Edukacja i kultura w Europie Zachodniej (VI–VIII w.)*, tłum. M. Radożycka-Paoletti, Warszawa 1995.
- Scheibe F.C., *Alcuin und die „Admonitio generalis“*, „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters” 14 (1958), s. 221–229.
- Semmler J., *Benedictus II: una regula — una consuetudo* [w:] *Benedictine Culture, 750–1050*, ed. by W. Lourdaux, D. Verhelst, (Mediaevalia Lovanensia, Ser. I, Studia, 11), Leuven 1983.
- Semmler J., *Die Beschlüsse des Aachener Konzils im Jahre 816*, „Zeitschrift für Kirchengeschichte” 74 (1963), s. 16–17.
- Starowieyski M., Szymusiak J.M., *Nowy słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 2018.
- Treadgold W.T., *Renaissance before the Renaissance: The Cultural Revivals of Late Antiquity and the Middle Ages*, Stanford 1984.
- Vogüé A., *Wstęp*, tłum. D. Stanicka-Apostoł [w:] *Grzegorz Wielki, Dialogi*, tłum. E. Czerny, A. Świderkówna, (Źródła Monastyczne 23), s. 60–61.
- Ziegler G., *Benedikt von Aniane: Mönch und Reformier*, Münsterschwarzach 2016.